

ІДЕЯ СПРАВЕДЛИВОСТІ У ПРАВІ: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ ВИМІР

Стаття присвячена філософсько-правовому розумінню ідеї справедливості у праві. Автор вважає, що справедливість виступає оптимальною мірою узгодження протилежних інтересів у суспільстві, є показником їх співвідношення та прояву у праві.

Ключові слова: справедливість, цінність, право, гідність людини.

Постановка проблеми. Серед цінностей, що складають онтологічну основу права і є похідними від людської гідності, визначальне місце займає справедливість. У юридичній та філософській літературі неодноразово підкреслювався саме ціннісний характер справедливості. Так, справедливість визначається як поняття «моральної свідомості, що характеризує захід впливу та вимоги прав і благ особистостей або соціальної спільноти, міру вимогливості до особистості, правомірність оцінки економічних, політичних, правових явищ дійсності і вчинків людей, а також їх самооцінки» [2, с.13].

Висловлюються думки, що справедливість є попередньою умовою здійснення всіх інших цінностей, що визначають орієнтири в життєдіяльності людини. Крім того, зауважують, що «справедливість має нормативну природу, відноситься до компетенції практичного розуму. Це означає, що вона більш чутлива до відмінностей, менш універсалізована. Мінімум справедливості в суспільстві гарантується правом» [4, с.32]. Однак право опирається на «усереднену» норму справедливості, а тому чим більш різноманітне суспільство, тим більш відчутний дефіцит справедливості та тенденції її перетворення у свою протилежність.

Ступінь наукової розробки проблеми. Еволюція ідеї справедливості супроводжувала вже античну культурну свідомість. У грецькому міфологічному пантеоні існувала богиня справедливості та правосуддя Феміда. Вона нерідко зображалася з терезами і рогом, з якого сипались на терези різноманітні блага. Зміст алегорії полягав в тому, що блага повинні бути розподілені за справедливістю. Для цього періоду була характерна ідея існування космічної справедливості, яка панує в світобудові і підкоряє собі не лише людей і природу, але й богів. У стоїків справедливість постає невід'ємною якістю загального природного закону та принципом, що «походить від бога та загальної природи». Стоїки стверджували тотожність справедливості і розумності. Справедливе лиш те, що розумне, розумне є водночас і справедливим. З плином часу ідея справедливос-

ті зазнала антропологічного впливу. При цьому треба мати на увазі, що з середини V ст. до н.е. у полісній свідомості античних греків право й справедливість відображалися за допомогою одного поняття «дике» [5, с.83]. Платон у своїй роздумках про справедливість доводить, що ідея справедливості має надчуттєвий, метафізичний характер, але водночас є об'єктивною й універсальною, а тому не може тлумачитися занадто довільно. Філософ виділяв два різновиди справедливості: справедливість природи, згідно з якою всесвіт являє собою порядок (космос), а не безпорядок, хаос; справедливість у людському співжитті, як твердий порядок у державному житті, де кожен займається своєю справою: мудрі правителі управляють державою, відважні воїни захищають державу, трудолюбиві та помірні у своїх потребах ремісники та землероби забезпечують громадян усім необхідним.

Аристотель зробив спробу типологізувати уявлення про справедливість, виділивши: справедливість природна, що встановлюється природою і має однакове значення для всіх живих істот; справедливість політична, що розповсюджується на всіх, хто належить до одного суспільства; справедливість законна, що визначається законами кожної держави. Аристотель звеличував справедливість як найпершу чесноту політичного життя і припускав, що спільнота, якій бракує практичної згоди щодо концепції справедливості, не матиме й необхідної основи, аби стати політичною спільнотою [3, с.101]. За Епікуром «справедливість, яка походить від природи, є договір про корисне – що має на меті не завдавати шкоди один одному та не зазнавати шкоди», а мета природної справедливості втілюється в ідеалі спокійного й безтурботного мудреця і є засобом для досягнення кінцевої мети (задоволення від відсутності страждань). Для порівняння у стоїків трансцендентна й самодостатня справедливість становила мету сама по собі. «Стоїчна справедливість вивищується над людиною, підкорює собі людину. Такі цінності, як життя, здоров'я, задоволення у стоїків є ціннісно-нейтраль-

ними й підпорядкованими справедливості» [7, с.5]. У класичній європейській свідомості виникає «триєдина формула справедливості», яка має три базових концепти справедливості: 1) зрівнююча справедливість, яка передбачає, що відносини між соціальними суб'єктами носять егалітарний характер і кожен з них має рівні права й обов'язки в межах, що визначені договором; 2) розподіляюча справедливість, яка передбачає, що мова йде про певну суму благ чи прав, які належить розподілити між суб'єктами. Вихідною позицією тут виступає природна рівність людей; 3) відплатувальна справедливість, що розповсюджується на сферу покарання за правопорушення, спирається на принцип таліону і виражається як рівність усіх перед законом [1, с.769].

Метою даної статті даної статті є дослідження філософсько-правового розуміння ідеї справедливості у праві.

Виклад основного матеріалу. Справедливість розглядають як чесноту, правило, і якщо суспільство неспроможне її забезпечити, то ця «неспроможність ніде не проступає так яскраво і ніде її наслідки не є такими загрозливими, як у випадку справедливості» [6, с.856]. На думку Майкла Сендела, пріоритет справедливості можна розуміти у два способи. У першому випадку справедливість розглядається як моральний сенс, оскільки вона є вищою від інших моральних інтересів. Якщо дотримуватися такого погляду, то «справедливість – це не просто цінність серед інших цінностей, яку ми зважуємо й оцінюємо в кожній конкретній ситуації, а найвища з усіх соціальних чеснот, цінність, вимоги якої треба задовольняти ще до того, як розглядати вимоги інших цінностей. Якщо щастя людства можна досягнути тільки несправедливими засобами, ми повинні віддати перевагу справедливості, а не щастю. А якщо справедливість ґрунтується на певних індивідуальних правах, то навіть заради загального добробуту не можна підвищувати ці права».[9, с.255] Не заперечуючи важливості і засадничий характер справедливості, що відстоюється автором, зауважимо певну невідповідність у його судженнях. Зокрема, М. Сендел стверджує про пріоритетність справедливості над іншими соціальними цінностями, зазначаючи, що справедливість ґрунтується на індивідуальних правах. Тут необхідно зазначити, що індивідуальні права також є соціальними цінностями, а їх природа зумовлена біосоціодуховними особливостями людини. А джерелом, онтологічною основою прав людини є людська гідність. Тому бачиться логічним розглядати справедливість як

похідну від людської гідності соціальну цінність. Поряд з цим аврто погодитись, що пріоритет справедливості означає певний моральний пріоритет, а також привілейовану форму обґрунтування. На думку М.Сендела, право має пріоритет перед добром не тільки тому, що його вимоги йдуть попереду, а й тому, що мають незалежне походження. Це означає, що, на відміну від інших практичних настанов, принципи справедливості обґрунтовують у спосіб, який не залежить від того чи іншого розуміння добра. Навпаки, право, маючи незалежний статус, обмежує добро і визначає його межі. У другому випадку «пріоритет справедливості означає: цінність морального закону полягає не в тому, що він сприяє досягненню певної мети, яку вважають за добро. Навпаки, він є самодостатньою метою, якій віддають перевагу перед усіма іншими цілями, й виконує щодо них регулятивну функцію» [9, с.256].

На думку Джона Ролза, справедливість є єдиним найважливішим міркуванням, яке беруть до уваги при оцінці базової структури суспільства й загального напрямку соціальних змін. Справедливість є першою чеснотою соціальних інституцій, так само, як істина – першою чеснотою систем мислення. Теорію, хоч яку елегантну та економічну, треба відкидати або переглядати, якщо вона неправдива, так само й закони й інституції, хоч які ефективні та добре організовані, слід реформувати або скасовувати, якщо вони не справедливі. Як перші чесноти людської діяльності, істина і справедливість не можуть бути об'єктом компромісів.

Ролз вважає, що кожна особа володіє недоторканністю, яка ґрунтується на справедливості, яку навіть добробут суспільства як цілого не може перевершувати. Тому справедливість заперечує твердження, що втрату свободи будь-якої людини можна надолужити більшим добром, що дістанеться іншим людям. «Справедливість не дозволяє, щоб жертви, накинута не багатьом, переважила більша сума вигод, якими тішаться більшість. А тому в справедливому суспільстві свободу рівного громадянства розглядають як установлену; права, які забезпечує справедливість, не повинні залежати від політичних домовленостей чи від урахування суспільних інтересів» [12, с.3].

У літературі визначають також обставини, що сприяють утвердженню справедливості. На думку М.Сендела, обставини справедливості «це умови, які переважають у людському суспільстві й роблять людську співпрацю як можливою, так і необхідною. Суспільство вважають за кооперативне підприємство, спрямоване на взаємну ви-

году, а це означає, що його здебільшого характеризує як конфлікт, так і тотожність інтересів: тотожність інтересів у тому, що всі виграють від взаємної співпраці, а конфлікт у тому, що, з огляду на свої різні інтереси та цілі, люди не доходять згоди щодо того, як треба розподіляти продукти їхньої праці» [9, с.276]. Тому необхідні певні принципи, щоб визначити механізми, які б узгоджували такі претензії, а роль справедливості саме і полягає у створенні таких механізмів. Д.Ролз вважає, що обставини справедливості бувають двох видів: об'єктивні та суб'єктивні. Об'єктивні обставини справедливості охоплюють такі факти, як помірна обмеженість ресурсів, тоді як суб'єктивні обставини пов'язані із суб'єктами співпраці, їх інтересами та цілями. Це означає, що кожна людина має свій життєвий план або концепцію добра, яку відстоює й утверджує. У цьому випадку розглядаються сторони, що незацікавлені одна в одній, яких цікавить утвердження власної концепції добра і, досягаючи своїх цілей, вони не пов'язані одна з одною попередніми моральними зобов'язаннями. Отже, обставини справедливості «виникають там, де взаємно незацікавлені особи висувають суперечливі претензії на розподіл соціальних переваг з огляду на їхню помірну обмеженість. Якби цих обставин не існувало, не було б жодної нагоди для вияву такої чесноти, як справедливість, так само як тоді, коли немає загроз заподіяти шкоду життю чи здоров'ю, не було б нагоди для вияву фізичної сміливості» [12, с.128]. Таке розуміння обставин справедливості характеризує справедливість цінність, що має на меті корегування обставин, моральна перевага якої полягає в тому, що вона виправляє порушені умови. На думку Д. Г'юма, справедливість виникає на основі людських угод, а «ці угоди мають виправляти певні незручності, що є наслідком спільного впливу певних рис людської психіки та ситуації зовнішніх об'єктів. Рисами психіки є егоїстичність та обмежена щедрість, а ситуація зовнішніх об'єктів – це легкість їхньої зміни, а також їхня нестача в порівнянні з потребами й бажаннями людей... Якщо достатньою мірою збільшити зичливість людей або щедрість природи, справедливість можна зробити непотрібною, заступивши її набагато шляхетнішими чеснотами і набагато сприятливішими благословеннями» [12, с.494].

Г'юм вважає, що справедливість виникає внаслідок необхідності її використовувати у процесі людських відносин у суспільстві. Принципи ж справедливості і рівності цілком залежать від конкретного становища та умов, за яких живуть

люди, і завдячують своїм походженням та існуванню тій користі, яку вони дають людям внаслідок їх суворого та постійного дотримання. «Коли ж, наприклад, за будь-яких важливих обставин змінити становище людини: створити велике багатство або крайню нужденність; прищепити людям досконалу поміркованість та людяність або величезну зажерливість і злобу, - отже, зробити справедливість абсолютно непотрібною, - ви цілком знищите її сутність і скасуєте зобов'язання, які вона накладає на людей» [11, с.385]. Аналізуючи обґрунтування обставин справедливості, можна зробити ще один важливий висновок, котрий стосується тих засадничих цінностей, що зумовлюють його «початкову позицію». Зокрема, мова йде про засади свободи та рівності, які, поряд зі справедливістю, «виражають природу людини». У цьому розумінні свобода, рівність та справедливість розглядаються як цінності, що найбільш повно характеризують різні аспекти людської природи, тобто є необхідними елементами людської гідності.

У літературі наголошується також на визначальному місці справедливості у праві. Так, на думку В.А. Бачиніна, «справдливість є вищою цінністю, яку покликана захищати і культивувати вся система права» [1, с.769]. Тому справедливість постає як конкретно-історична міра узгодження багатоманітності людських інтересів, що є змінною в часі і просторі, здатна відхилятися у різні сторони, то наближаючись до етичного і природно-правового оптимуму, то відхиляючись від нього. Справдливість, з одного боку, є об'єктивною, оскільки виступає якісною характеристикою суцього. З іншого боку, справедливість є суб'єктивною, оскільки співвідносить суще з ідеальним і набуває оціночної спрямованості.

Тут варто погодитися з Ролзом, який зазначає, що в суспільстві, якому властиве глибока між протилежними і неспіввимірними концепціями добра, саме концепція справедливості як чесноти дає змогу розуміти, що суспільна єдність може бути і можливою і стабільною. Учений пропонує два принципи справедливості: кожна особа має рівне право на повну належну схему рівних базових прав і свобод, і вона має бути сумісною і схожою схемою, розрахованою на всіх; соціальні й економічні нерівності мають задовольняти дві умови: по-перше стосуватися установа і посад, відкритих для всіх за наявності умов чесної рівності можливостей; по-друге – бути більш корисними для найменш успішних членів суспільства [8, с.201].

На думку Фрідріха фон Хайека, проблеми справедливості виникають лише у зв'язку з тими аспектами порядку людських дій, на які розповсюджується дія правил справедливої поведінки. Мова про справедливість передбачає, що певна особа чи група осіб повинні чи не повинні виконати певну дію і це «вимагає визнання правил, що визначають деякий набір обставин, в яких певного виду поведінка забороняється чи, навпаки, вимагається... Правила справедливої поведінки відносяться до дій індивідів, які торкаються інших людей» [10, с.74]. Тому правила справедливої поведінки, яких дотримуються в суспільстві, вчений називає правом. Утрата ж віри у право, що слугує справедливості, а не приватним інтересам і цілям уряду, є головною причиною поступового зникнення особистої свободи людини.

Отже, аналізуючи все вищесказане, можна зробити такі **висновки**: по-перше, справедливість виступає оптимальною мірою співвідношення протилежних інтересів у суспільстві. Вона є показником співвідношення цих інтересів, а тому є визначальним чинником, що підпорядковує собі функціонування суспільства та його систем (у тому числі і правової); по-друге, саме у справедливості права, зміст якої по-різному тлумачиться дослідниками, вбачається його загальнолюдська цінність. Вона використовується для моральної оцінки певних ситуацій і найкраще характеризує моральність поведінки учасників суспільних відносин.

Список літератури

1. Бачинин В.А. Энциклопедия философии и социологии права. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2006. – 1093 с.

2. Бербешкина З.А. Справедливость как социально-философская категория. – М., 1983.

3. Гришук О.В. Людська гідність у праві: філософські проблеми – Л.: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2007. – 428с.

4. Кальной И.И. Философия права: Ученник. – СПб: Издательство Р.Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – 259с.

5. Луковская Д.И. У истоков правовой мысли в древней Греции // Известия высших учебных заведений: Правоведение. – 1977. - №1.

6. Макінтайр Аласдер Справедливість як чеснота: зміна концепцій // Лібералізм: антологія. – К.: Смолоскип, 2002. – 1122с.

7. Рабінович С. З історії античного праворозуміння: вчення ранніх стоїків та епікурейців про природну справедливість // Юридична Україна. - №10 (46). – 2006.

8. Роулз Джон Справедливість як чесність: політична, а не метафізична справедливість // Лібералізм: антологія. – К.: Смолоскип, 2002. – 1122 с.

9. Сендел М. Моральний суб'єкт: лібералізм і межі справедливості // Лібералізм: антологія. – К.: Смолоскип, 2002. – 1122с.

10. Хайек Фридрих фон. Право, законодавство и свобода: Современное понимание либеральных принципов справедливости и политики. – М.: ИРИСЭН, 2006. – 644с.

11. Hume D. A Treatise of Human Nature. – NY, 1986.

12. Rawls J. A Theory of Justice. – London Oxford University Press, 1971.

Стаття надійшла до редколегії 5 березня 2013 року.

Рекомендована до опублікування у "Віснику" членом редколегії М.В. Никифораком.

O.V. Grischuk

IDEA OF JUSTICE IN THE RIGHT: PHILOSOPHICAL AND LEGAL DIMENSION

Summary

The article is devoted to philosophical-legal understanding of idea of justice in law. The author considers that justice comes forward the optimum measure of concordance of opposite interests in society, is the index of their correlation and displays it in a law.

Keywords: justice, value, law, dignity of human.

O.B. Grihuk

ИДЕЯ СПРАВЕДЛИВОСТИ В ПРАВЕ: ФИЛОСОФСКО-ПРАВОВОЕ ИЗМЕРЕНИЕ

Аннотация

Статья посвящена философско-правовому пониманию идеи справедливости в праве. Автор считает, что справедливость выступает оптимальной мерой согласования противоположных интересов в обществе, является показателем их соотношения и проявления в праве.

Ключевые слова: справедливость, ценность, право, достоинство человека.